

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De moeite waard om door te geven : de remonstrantse traditie aan het begin van de 21e eeuw

Junte, M.F.C.; Junte M.F.C.

Citation

Junte, M. F. C. (2017, September 21). *De moeite waard om door te geven : de remonstrantse traditie aan het begin van de 21e eeuw*. VU University Press, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/54864>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/54864>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/54864> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Junte, M.F.C.

Title: De moeite waard om door te geven : de remonstrantse traditie aan het begin van de 21e eeuw

Issue Date: 2017-09-21

DEEL D. REMONSTRANTS
CONFSSIONALISME

8. Persoonlijke geloofsbelijdenissen

8.1 Inleiding

Tot nog toe ging het, waar het om persoonlijk geloven gaat, om persoonlijke overtuigingen. Echter, met het onderwerp van de persoonlijke belijdenis is een stap in de richting van formalisering aan de orde. In de interviews is met alle respondenten over de persoonlijke geloofsbelijdenis gesproken. In het geval van Marian en Louise was het gesprek op dit punt zeer kort. Marian was vriend van de RGDH. Zij was van huis uit katholiek. Ze heeft eerste communie gedaan, is gevormd, maar heeft nooit belijdenis gedaan. Louise was geen lid van de RB. Ze deed op haar achttiende belijdenis in de toenmalige Nederlandse Hervormde Kerk.

Belijdenis doen bij de RB of zoals het ook genoemd wordt 'toetreden als lid op persoonlijke geloofsbelijdenis', verschilt op één punt van de praktijk zoals die in veel andere protestantse kerken gangbaar is. In vrijwel alle kerken betekent belijdenis doen bevestigend antwoorden op de vragen op het liturgische formulier dat gebruikt wordt bij de bevestiging van nieuwe leden. Dat geldt ook voor de remonstranten. In veel kerken wordt daarbij instemming gevraagd met de confessie of confessies van het kerkgenootschap. Dat laatste geldt bij de RB niet. Daar is het gebruikelijk dat iemand bij toetreding als lid zelf een tekst opstelt die geldt als een persoonlijke geloofsbelijdenis. Gebruikelijk, niet noodzakelijk, want om lid te worden volstaat het de beginselverklaring te onderschrijven. Deze verplichting geldt niet voor vrienden. Zij schrijven noch een eigen belijdenis, noch onderteekenen zij de beginselverklaring.

8.1.1 Remonstrantse theologen over persoonlijke geloofsbelijdenissen

Er is niet eerder onderzoek gedaan naar de achtergronden van het gebruik om op een eigen belijdenis toe te treden als lid tot de RB. Evenmin wordt er uitgebreid op gereflecteerd in remonstrantse lectuur. Er wordt een enkele keer naar verwezen in het kader van een bespreking van het belijden naar remonstrants inzicht (Siebrand 2004). Toetreden op geloofsbelijdenis lijkt een vanzelfsprekend gebruik. Tijdens het onderzoek kwam maar een drietal opmerkingen naar voren die een indruk geven van de betekenis van het persoonlijke remonstrantse belijden.

De eerste opmerking was uit 1918. Toen zei K.H. Roessingh over het nut van een eigen verwoording van het persoonlijke geloven het volgende.¹ ‘Die geloofswoorden zullen gebrekkig zijn, onnauwkeurig, [...] ze zijn veranderlijk, tijdelijk historisch bepaald, [...] toch is het van zeer groote beteekenis voor ons leven, als wij op een dag [...] durven zeggen: “Ik geloof in God” [...]. Het is eenvoudig een psychologisch feit, dat hetgeen tot vaste afgeronde vormen is gegroeid in onzen geest, hetgeen in woorden en beelden is gekristalliseerd, veel zwaarder weegt in ons bestaan dan wat als verlangen, als komende en verdwijnende emotie, als vage aspiratie rondzweeft door onze ziel’ (Roessingh 1928 III: 109). Roessingh sprak in algemene termen over de psychologische betekenis van een eigen verwoording van het persoonlijke geloven. Hij verwees echter niet naar het gebruik om bij toetreding een eigen geloofsbelijdenis te schrijven. Roessingh zou daar echter wel een inspiratiebron voor zijn geweest (Van Leeuwen 2006a: 20).

De tweede opmerking was in een artikel over de vrijzinnigheid in de periode 1925-1940. G.J. Hoenderdaal schreef toen het volgende. ‘Men kende voor ouderen het toetreden op beginselverklaring, [...] zonder dat men belijdenis van het geloof hoefde te doen. Dat werd aan ieders geweten overgelaten. Jongeren konden toetreden door een eigen belijdenis te schrijven en vervolgens te worden aangenomen en bevestigd in een openbare eredienst, die meestal op Palmzondag werd gehouden’ (Hoenderdaal 1989: 262). Hoenderdaal maakte deze opmerking om duidelijk te maken hoe gemakkelijk het is om toe te treden tot de RB. Over de achtergrond van deze gang van zaken liet hij zich niet uit. Er lijkt echter wel uit te kunnen worden opgemaakt dat er een verschillend toetredingstraject bestond voor ouderen en jongeren.

De derde opmerking was van Else Jan Kuiper. Hij noemde de persoonlijke geloofsbelijdenis een ‘belijdenisopstel’ (Kuiper 1989: 15). Over het toetreden op geloofsbelijdenis wordt door oudere remonstranten gezegd dat het schrijven ervan samenging met een bespreking van de belijdenis van 1940 tijdens de catechisatie. Het gaat dan om de jaren veertig van de twintigste eeuw.

8.1.2 Ter vergelijking: persoonlijke geloofsbelijdenissen bij de Doopsgezinden

Op grond van deze opmerkingen kan over de oorsprong van het gebruik om toe te treden als lid op een eigen geloofsbelijdenis eigenlijk nauwelijks iets worden gezegd. Het is in ieder geval nooit een exclusief remonstrants gebruik geweest. De doopsgezinden deden en doen er ook aan. Remonstranten en doopsgezinden hebben, ondanks aanzienlijke onderlinge verschillen, het nodige gemeen. Daar-

1. Het gaat om de laatste lezing in een serie van vijf voor de Leidse afdeling van de VCSB met de titel ‘Geloof als daad en belijdenis’ (Roessingh 1928 III: 98-112).

van getuigt alleen al het feit dat in negen van de 44 remonstrantse gemeenten wordt samengewerkt met een doopsgezinde gemeente. Bovendien rekent een significant deel van de doopsgezinden in Nederland zich, net als de remonstranten, tot de vrijzinnigheid. De leden van beide kerkgenootschappen hebben verder een vergelijkbare maatschappelijke achtergrond: het zijn middenstandskerken (Hoenderdaal 1989: 261). Verder verhouden doopsgezinden en remonstranten zich op een vergelijkbare manier tot geloofsbelijdenissen. Ze kenden vrijwel vanaf hun ontstaan eigen geloofsbelijdenissen, die nooit golden als grondslag van het kerkgenootschap.

Over de achtergronden van het schrijven van een persoonlijke geloofsbelijdenis bij de doopsgezinden is meer bekend dan over die bij de remonstranten (Stoffels 2012). Het spoor gaat terug naar het midden van de negentiende eeuw. Zo is bekend dat op 12 maart 1874 Dirk Stam belijdenis deed in de doopsgezinde gemeente van Wormerveer op een zelfgeschreven belijdenis (Stoffels 2012: 131; Van Wijk 2013: 136-144). De hoogleraar doopsgezinde geschiedenis van het Doopsgezind Seminarium, Piet Visser, gaf verder aan dat hij inmiddels een ouder exemplaar in bezit had, uit 1851.² Het gebruik verspreidde zich vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw over de verschillende doopsgezinde gemeenten. Tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw was het optioneel, maar inmiddels is het algemeen gebruik (Stoffels 2012: 134-5).

De omvang van de belijdenis van Stam, 26 pagina's in een schriftje, de opbouw, stijl en het taalgebruik doen vermoeden dat het minder een eigen verwoording van het persoonlijk geloven is geweest, dan een gedichteerde tekst of in ieder geval een die sterk afhankelijk was van de inhoud van de catechisatielessen (Stoffels 2012: 131-2). Hoewel de toon van belijdenissen in de loop der jaren persoonlijker is geworden zijn persoonlijke belijdenissen toch geen egodocumenten (Stoffels 2012: 135-7). De belijdenissen geven uitdrukking aan een persoonlijke verhouding tot de eigen traditie (Stoffels 2012: 135-6, 159-61). Een persoonlijke geloofsbelijdenis is daarmee een visitekaartje van de auteur en een entreebiljet voor de gemeente waar mensen gedoopt worden (Stoffels 2012: 135).

Op grond van deze informatie kan een hypothese worden geformuleerd over de achtergronden. Tjaard Barnard stelde dat het weinig aannemelijk is dat er reeds in de negentiende eeuw remonstranten waren die een persoonlijke geloofsbelijdenis schreven. Hij achtte weinig waarschijnlijk omdat de linksmodernen, die de dominante stroming vormden, zich zagen als apologeten van een modern,

2. Het gaat om een belijdenis van een persoon die in de Doopsgezinde Gemeente Leeuwarden toetrad bij 'ds. Matthias C. van Geuns, fervent aanhanger van de moderne theologie' (Piet Visser in een mail van 28 mei 2014).

niet-kerkelijk christendom (telefoongesprek van 3 juni 2014). Bij dit uitgangspunt zijn twee kanttekeningen te plaatsen.

De eerste is dat de RB zich in de tweede helft van de negentiende eeuw, onder invloed van het linksmodernisme, organiseerde als een modern genootschap. Mogelijk werd van nieuwe leden verwacht dat zij hun wens om lid te worden kenbaar maakten in een brief, waarin zij hun motieven toelichtten. Onder invloed van het rechtsmodernisme zou deze toelichting later veranderd kunnen zijn in een persoonlijke geloofsbelijdenis. Barnard achtte het weinig waarschijnlijk aangezien ontevreden hervormden soms in grote groepen toetraden. Tegen dit bezwaar valt het onderscheid in te brengen dat Hoenderdaal maakte tussen ouderen en jongeren: alleen jongeren schreven een persoonlijke geloofsbelijdenis, ouderen traden toe op beginselverklaring.

De tweede kanttekening is dat de oudst bekende persoonlijke belijdenis van doopsgezinde signatuur is van iemand die lid werd bij de predikant Mattias C. van Geuns. Piet Visser noemt hem 'een fervent aanhanger van de moderne theologie' (mail van 28 mei 2014). Dit roept vragen op bij het scherpe onderscheid tussen links- en rechtsmodern dat Barnard maakt. Het zou kunnen zijn dat hij zich bij die voorstelling te sterk heeft laten beïnvloeden door de rechtsmoderne apologie van Roessingh en vooral G.J. Heering. Als dat zo is, kon ook in de periode van het linksmodernisme het gebruik om een eigen belijdenis te schrijven al bestaan.

Op grond van deze afwegingen kan de volgende hypothese worden geformuleerd over de achtergrond van het gebruik in remonstrantse kring om toe te treden op geloofsbelijdenis. Het gebruik is door de remonstranten overgenomen van de doopsgezinden. Mogelijk was dat al in de negentiende eeuw, maar waarschijnlijker is dat dit was aan het begin van de twintigste. Er waren binnen de vrijzinnige oecumene genoeg contacten en uitwisselingen van ideeën om deze hypothese aannemelijk te maken. Hij stemt in ieder geval overeen met de datering van de oudst bekende remonstrantse persoonlijke geloofsbelijdenis. Volgens Tjaard Barnard was die van de Haarlemse wiskundige Bertus Brouwer. Als wat Hoenderdaal stelde juist is, zal deze, gezien Brouwers geboortjaar (1881) rond de eeuwwisseling geschreven zijn.

8.2 Persoonlijke geloofsbelijdenissen van respondenten

Belangrijker echter dan de vraag naar de ouderdom van de eerst bekende remonstrantse persoonlijke geloofsbelijdenis is, dat het zo lijkt dat het na 1940 gebruikelijk werd dat catechisanten een persoonlijke belijdenis schreven. Vlak voordat ze lid werden, in het kader van een bespreking van de geloofsbelijdenis van 1940,

werd van hen een eigen belijdenisopstel verwacht.³ Dat opstel heeft in de loop der jaren steeds meer het karakter van een echt persoonlijke geloofsbelijdenis gekregen. De belijdenissen veranderden gaandeweg van karakter. Ze werden meer gestileerd naar een bepaalde vorm en norm. Zo heeft de persoonlijke geloofsbelijdenis een eigen en officieel karakter gekregen. De hypothese is dat in de remonstrantse context het gebruik voortkomt uit de vraag om een persoonlijke reactie te geven op de belijdenis van 1940.

Tegenwoordig zijn de meeste mensen die toetreden ouder. Zij kiezen er echter steeds vaker voor om dat te doen op een persoonlijke geloofsbelijdenis. In een enkele gemeente zijn er nog personen die op jongere leeftijd lid worden, maar dat aantal is sinds de jaren zeventig sterk afgenomen en inmiddels eigenlijk te verwaarlozen.⁴ Van de geïnterviewden zijn Annerie, Johan en Bart op jongere leeftijd lid geworden in respectievelijk Utrecht, Naarden-Bussum en de jongerengemeente Arminius. Bart schreef niet zelf een tekst, maar koos een gedicht van Jan-Willem Schulte Nordholt. Daarmee was voor hem alles gezegd.

Dodo werd lid op een eigen geloofsbelijdenis, in Groningen, waar hij samen met zijn vrouw op zoek was naar een kerkgenootschap waar zij konden trouwen. De overige drie respondenten traden tijdens de onderzoeksperiode als lid toe tot de RB op persoonlijke geloofsbelijdenis. Heleen en Paul werden bevestigd in de Pinksterdienst van 2006, Mischa in de Pinksterdienst van 2007. Hieronder worden de belijdenissen van Paul, Heleen en Mischa besproken.⁵ Mischa en Heleen hebben hun tekst overhandigd. Pauls tekst is, met zijn toestemming, getranscribeerd van een opname van de kerkdienst waarin hij en Heleen werden bevestigd.⁶

8.2.1 Paul: *Geloven in vrijheid*

Paul was al vriend van de RB toen hij lid werd. Hij bezocht er regelmatig kerkdiensten en activiteiten van het UC. Dat hij een eigen belijdenis schreef, kwam doordat zijn vrouw graag met hem samen belijdenis wilde doen. Paul schreef zonder lang nadenken zijn belijdenis. Dat maakte de tekst weinig gestileerd. Er stond bovendien, naar zijn idee, een aantal slordigheden en fouten in, maar dat vond hij niet belangrijk. Het ging om de actualiteit van het belijden. In een ander verband zei hij: *'Je moet van het moment gebruik maken, het momentum, want als*

3. In hoofdstuk 9 en 10 wordt de geloofsbelijdenis van 1940 uitgebreid besproken. Voor de tekst: Appendix 4.1

4. Arminius en Rotterdamse Vrije Jeugdkerk.

5. Niet gecursiveerde citaten komen uit de persoonlijke geloofsbelijdenissen, gecursiveerde citaten uit de interviews.

6. Appendix 4. Naast deze drie belijdenissen zijn nog drie belijdenissen opgenomen in Appendix 4. Dit zijn transcripties van belijdenissen die werden uitgesproken in de bevestigingsdienst van Paul en Heleen.

je puntjes tot in de finesses klaar wilt hebben dan mist het zijn actualiteit.[...] Al zitten er foutjes in, dat kan allemaal niks schelen' (interview 14 juli 2008).

Pauls belijdenis bestaat uit drie gedeelten. In het eerste gedeelte, dat een korte alinea beslaat, lichtte hij toe waarom hij door belijdenis te doen lid werd van de RB. In het tweede, dat uit twee langere alinea's bestaat, noemde hij een aantal belangrijke momenten uit zijn levensverhaal. Het derde gedeelte, dat qua omvang vergelijkbaar is met het tweede, handelt over Christus en het goddelijke mysterie.

Het eerste deel van Pauls belijdenis heeft het karakter van een drieledige verantwoording. Een voorwaarde om lid te worden was dat hij zich 'verzekerd wist van een volledige vrijheid van christelijk denken en handelen'. De aanleiding om lid te worden, was het besluit van zijn vrouw om belijdenis te doen. Hij volgde haar voorbeeld. Zijn motief was 'de behoefte deel te nemen aan een echt gelovige en actieve gemeenschap, die haar geloof tot uitdrukking bracht in de door het convent van 2006 opgestelde belijdenis'.

In het tweede gedeelte stond hij stil bij de diepte- en hoogtepunten uit zijn leven. 'Die werden begeleid door ingrijpende ontmoetingen die, achteraf bezien, niet toevallig konden zijn, zo bijzonder waren ze' (GbP). Wat dat betreft, overzag hij zijn leven niet alleen in verwondering, maar dacht hij ook met schaamte en droefheid terug aan zijn eigen onverschilligheid. Hij nam het zichzelf kwalijk dat hij toen niet zag dat achter deze ontmoetingen de hand zat van een hogere macht uit een andere wereld.

De tweede alinea van het tweede gedeelte begint met een beschrijving van een religieuze ervaring. Religieuze ervaringen brachten hem ertoe zich in te zetten voor 'Gods wonderbare, maar zozeer misbruikte en geplunderde schepping' (GbP). Deze inzet was een belangrijk motief om deel te nemen aan activiteiten van de verschillende kerken. Hij wilde hen enthousiast maken '*voor waar het werkelijk in de wereld om gaat*'. Dat was: '*het voorkomen en ombuigen van diverse onheilspellende ontwikkelingen in onze wereld*' (interview 14 juli 2008).

In het derde gedeelte van de belijdenis komt een aantal belangrijke geloofsvoorstellingen aan bod die te maken hebben met Christus en God. In de bewoordingen van Paul kunnen twee geestesstromingen herkend worden die belangrijk waren voor zijn geloofsontwikkeling: theosofie en christendom. Ze zijn herkenbaar in de dilemma's waarmee hij dit derde gedeelte begon: 'Reïncarnatie of opstanding? Noodlot of bevrijding?' (GbP). Reïncarnatie en noodlot verwezen naar de theosofie, opstanding en bevrijding naar het christendom.

In zijn weergave van 'het christelijk belijden' toont Paul een zekere verwantschap met de Jehova's Getuigen. Paul is lang betrokken geweest bij de Haagse afdeling en gaf aan dat hij vooral de bijbelstudies zeer waardeerde. In zijn tekst grijpt hij, vermoedelijk onwillekeurig, terug op een bepaalde manier van spreken. Deze is herkenbaar in de aanduiding van Christus als 'eersteling en wegbereider' (GbP). Jehova's Getuigen geloven niet in de drie-eenheid, maar wel in een godde-

lijke natuur van Christus als Gods eerste schepping. In Pauls bewoordingen: Hij is 'de enige, die als de zoon uit het pure liefdewezen Gods geboren is' (GbP). Kolosenzen 1, 15-20 geldt voor Jehova's Getuigen als bewijsplaats voor deze voorstelling. Paul zei over deze tekst: 'Die moeilijk voorstelbare toestand is voor mij invoelbaar geworden' (GbP). Op grond hiervan gelooft hij in Christus, die hij typeerde als 'liefde die naar wederliefde verlangt' (GbP).

Het verlangen naar vrijheid loopt als een rode draad door Pauls levensverhaal en is ook kenmerkend voor zijn geloofsbelijdenis. Dat die vrijheidszin iets rebels heeft, gaf hij graag toe. *'Iets rebels heb ik wel ja. Ja ... ja ... nou ja, maar rebels, dat je zegt, tegen de keer in, zo wil ik het ook niet zeggen. Beschouw het dat je helemaal in de volledige vrijheid staat. Dat je dat ook inderdaad aandurft. Ja, daar durf je ook alle verantwoordelijkheid voor te nemen, ook voor je eigen vorming, ja. Nou ja, ik zal het te zijner tijd wel merken of mijn levensweg eigenlijk comme il faut is'* (interview 14 juli 2008).

8.2.2 Heleen: Geloven in God, de Heilige Geest, en Jezus

Toen Heleen na haar studententijd van Nijmegen naar Den Haag verhuisde, maakte ze kennis met de RGDH. Aanvankelijk bezocht ze kerkdiensten, maar ze vervreemde van de kerk en het geloof. Jaren later maakte ze kennis met Johan Goud. Goud vroeg aan Heleen wat zij geloofde. Ze zei niets te geloven dan alleen wat ze zelf ervaren had. *'Of er een God is weet ik niet, het kan wel, maar ik weet het niet.'* Goud had geantwoord *'O, je vermoedt dat er een god is?'* (interview 8 juli 2008).⁷ Naar aanleiding van de ontmoeting met Goud besloot ze vriend te worden. Een bezoek aan haar schoonzus in de Verenigde Staten maakte dat ze ging overwegen lid te worden. Haar schoonzus was ernstig ziek en had steun aan haar geloof en de geloofsgemeenschap waarvan ze lid was. Heleen: *'Het kwam allemaal bij elkaar. Ik dacht, ja, ik zou er wel bij willen horen. Maar ja, ik geloof niks dus dat kan nog helemaal niet'* (interview 8 juli 2008).

Aan de uiteindelijke beslissing om lid te worden en belijdenis te doen ging een intensieve zoektocht vooraf. Heleen: *'Ik moest een basis hebben in mijn geloof. Ik vond dat ik zelf in God, de Heilige Geest en Jezus moest geloven'* (interview 8 juli 2008). In de tekst van haar belijdenis is deze basis terug te vinden. Het is een tekst van vier alinea's die beginnen met of uitlopen op een zin die begint met 'Ik geloof ...'. De eerste alinea gaat over Gods Geest als God in ons. De tweede gaat over God en de aarde als een geschenk van God. De derde gaat over Jezus. De vierde stelt dat Jezus voortleeft in een boodschap van liefde.

7. Goud 2000

De eerste alinea van de belijdenis begint bij de persoon van de Heilige Geest. Heleen zei: 'Ik geloof in Gods Geest als God in ons, omdat ik het gevoel heb dat ik door hem iets ervaren heb dat anders is dan van mijzelf en dat onaantastbaar is' (GbH). Heleen verwees hier naar een ervaring die terugging op een bijeenkomst in het UC waar Johan Goud geloven vergeleek met wandelen: de weg is minstens zo belangrijk als de bestemming. Deze metafoor is belangrijk geweest voor Heleen, al vroeg ze zich wel af '*waarom God het mij zo moeilijk maakt om in hem te geloven*' (interview 8 juli 2008). Tijdens die bijeenkomst zei een andere deelnemer dat hij tot de Heilige Geest om hulp bad wanneer hij ergens mee zat. 's Avonds, voor ze ging slapen, vroeg Heleen de Heilige Geest om hulp. 's Morgens werd ze vroeg wakker toen, tot haar verbazing, in haar de woorden klonken: '*Die weg wil ik bewandelen. Die weg moet ik bewandelen.*' Ze bleef de woorden herhalen en sloot ze af met de woorden '*Dit is mijn weg*' (interview 8 juli 2008).

De tweede alinea handelt over God en de schepping. In deze alinea haalde Heleen aan wat ze meemaakte tijdens het overwinteren op de Canarische eilanden. Ze vertelde hoe zij en haar man 's avonds vaak naar de zonsondergang gingen kijken. Op een van die avonden, zei ze, 'voelde ik, vol aandacht, stil genietend van een mooie zonsondergang God nabij en als schepper daarachter aanwezig' (GbH). Ze vertelde de ervaring tijdens de gesprekken iets feitelijker: '*Een keer gingen we weer naar die zonsondergang. Toen voelde ik een stem in me van, eh, "God is nabij". Toen ging ik naar die zonsondergang kijken, ja, God moet daarachter zitten, zo dus, toen dacht ik, ja, ik denk wel dat er een God is*' (interview 8 juli 2008).

De derde alinea gaat over Jezus. Heleen had het erg moeilijk om in Jezus te geloven. Lang twijfelde ze of Jezus wel ooit bestaan heeft. Op een reis in Peru had ze in een grot een prehistorische afbeelding gezien van een man aan een kruis. Ze vroeg zich af of de verhalen over de gekruisigde Jezus niet teruggingen op een mythe. Bij het gaan geloven in Jezus speelde een andere afbeelding een belangrijke rol: Jan Mostaerts afbeelding van 'de gegeselde Christus met doornenkroon.'⁸ Dat ze verwees naar dit schilderij had te maken met een aangrijpende ervaring tijdens een focussessie in het Focuscentrum.⁹ Tijdens het focussen had ze de ervaring op een of andere manier hulp te krijgen van Jezus, die voor haar

8. Jan Mostaert (1472/73-1555/6) 'Jezus met doornen gekroond' (Ecce Homo) is 'een schoolvoorbeeld van Christusafbeeldingen die de individuele devotie beoogden. [...] Wenend kijkt hij de toeschouwer van heel nabij aan' (Peter Schmidt 2000: 181). Vgl. Johan Goud in de rubriek religieuze belevenissen (Van der Velde 2005: 24-6).

9. Focussen is een psychologische methodiek uit de hoek van de *client centered therapy*. Focussen is ontwikkeld door de Amerikaanse psycholoog Eugene Gendlin. Hij richtte in 1978 in New York *The Focusing Institute* op. Het Focuscentrum in Den Haag is het centrum van de Nederlandse afdeling. Heleen komt daar geregeld om deel te nemen aan inloopsessies. Heleen gaf in de interviews aan dat focussen belangrijk is geweest bij haar zoektocht naar het geloof. De opmerking uit de derde alinea van haar ge-

gevoel werkelijk achter haar stond. Deze ervaring was bepalend voor haar geloof. Jezus leeft voort, zo schreef ze in de vierde alinea, ‘in zijn boodschap van liefde, in de mensen die hem willen volgen en de vervolgd en van nu’ (GbH).

Het uitdragen van die boodschap zag ze als haar roeping. In het kader van die roeping verwees ze opnieuw naar de remonstrantse geloofsbelijdenis (2006), toen ze zei, ‘Ik geloof dat ik zelf, zo zwak en feilbaar als ik ben, geroepen word om de boodschap van liefde uit te dragen’ (GbH).¹⁰ De roeping waarover Heleen sprak, had te maken met een verandering die zij bij zichzelf waarnam sinds ze belijdenis had gedaan. Het draaide niet langer om het alleen geloven wat ze zelf ervaren had. Nu kreeg geloven een nadere bepaling in een opdracht die ze voor zichzelf zag. Ze schreef: ‘In onze tijd kan iets van God ervaren worden in de liefdevolle mens die ontmoert en de lijdende mens die ons raakt’ (GbH).

8.2.3 Mischa: verantwoording van een agnost

Mischa stelde in de interviews dat ze gaandeweg tot het inzicht kwam dat haar ongelooft en agnosticisme haar wens om lid te worden van de RGDH niet in de weg hoefden te staan. Ze meende echter wel dat ze als agnost iets uit te leggen had. Haar belijdenis stond in dat teken. Dat ze lid werd en belijdenis deed, zo zei ze, was te danken aan Johan Goud. Ze spraken bij haar thuis over haar belijdenis. Tijdens het gesprek gaf ze aan dat ze overwoog om niet lid te worden, maar vriend. Johan Goud daagde haar uit om toch de stap te zetten en lid te worden. Deze reactie gaf haar de bevestiging die ze zocht om een eigen belijdenis te schrijven waarop ze toe wilde treden als lid.

Tot dan toe was het schrijven van een persoonlijke belijdenis een experiment. Ze wilde schrijven wat ze wel en niet geloofde, zodat de predikanten konden beoordelen of ze wel zou passen. Ze zei: ‘*ik denk dat ik wel bij die groep pas, maar de groep, in de persoon van de predikanten, moet het daarmee eens zijn*’ (interview 12 november 2007). Als zij weinig konden met wat ze wel of niet geloofde, had ze de stap niet gezet. Nadat ze haar belijdenis had voorgelezen in de kerkdienst, kreeg ze veel reacties. Een aantal mensen vroeg om de tekst en deels herkende men zich in haar belijdenis. Mischa was erg blij met deze reacties, omdat het gesprek over dit soort dingen een van de redenen was om lid te worden.

Mischa’s belijdenis bestaat uit vijf alinea’s. De eerste bevat een aantal dubbele ontkenningen volgens het schema ‘God is niet ... en niet ...’ In de tweede alinea zette ze uiteen waarom ze desondanks geen atheïst was, maar agnost. In de laatste

loofsbelijdenis, waar ze zegt: ‘Het luisteren, in de ruime zin van het woord, heeft me, onder meer, geholpen om tot geloofsbelevingen te komen.’, is een verwijzing naar het focussen.

10. De remonstrantse geloofsbelijdenis uit 2006 zegt: ‘Wij geloven dat wij zelf, zo zwak en feilbaar als wij zijn, geroepen zijn om kerk te zijn in het teken van de hoop.’

drie alinea's probeerde ze te verwoorden wat ze dan wel geloofde. De derde gaat over de kracht die werkzaam is in alles wat bestaat. De vierde gaat over Jezus. De vijfde over wat zij hoopte te vinden bij de remonstranten.

De eerste regel: 'God is niet dood en niet levend' is een verwijzing naar de God-is-doodtheologie van de jaren zeventig. De tweede regel: 'God is niet persoonlijk en niet bovenpersoonlijk' verwijst naar een serie van ongeveer veertig interviews en artikelen die tussen 12 oktober 2005 en 25 april 2007 in dagblad *Trouw* verscheen met als thema 'de persoonlijke God'. De derde regel: 'God straft niet en belooft niet' verwijst naar de manier waarop God optrad in het Oude Testament als beloner en straffer. De vierde regel: 'God is niet rechtvaardig en niet onrechtvaardig' verwijst naar de ervaring die maakte dat zij van haar geloof in God viel. De vijfde regel: 'God is niet almachtig en niet onmachtig' verwijst naar de manier waarop God in psalmen en gezangen bezongen wordt. De regel: 'God is niet iets en niet niets' (citaten GbM) is, zei Mischa, *'een half grapje over het ietsisme'* (interview 12 november 2007).

De tweede alinea begint met de stelling dat het voor de hand zou liggen om op grond van de eerste alinea te concluderen 'dat GOD NIET IS' (GbM). Het was Mischa echter nooit gelukt om 'in volle overtuiging de stap naar het atheïsme te zetten'. Ze hield wel overeind dat God niet te omschrijven was met woorden. De God waarover gesproken wordt, was een creatie van de menselijke verbeelding.

De derde alinea vormt volgens Mischa de kern van haar belijdenis en bestaat uit drie punten. Het eerste is dat haar overtuiging stoelt op de ervaring dat alles samenhangt. In alles is een kracht werkzaam die ervoor zorgt 'dat alles één is en tegelijkertijd [...] in ontwikkeling' (GbM). Het tweede is dat de mens deel heeft aan die kracht, maar niet de opdracht heeft die kracht te aanbidden. De opdracht is 'om de in deze kracht besloten mogelijkheden te realiseren' (GbM). Het derde is dat de kracht zowel goed als kwaad bewerkt. Onderscheid maken tussen goed en kwaad is een vermogen van en een opdracht aan de mens.

Jezus is het thema van de vierde alinea. Hier worden opvattingen over de kracht en moraliteit verder uitgewerkt. In de eerste regel wordt Jezus beschreven als iemand die opkwam voor armen en verdrukten en die ethnocentrisme en misogynie ter discussie stelde. De tweede regel is een indringende beschrijving van de consequenties die de gedachten over de kracht, die in alles werkzaam is, hebben voor het verhaal van het lijden en sterven van Jezus. Jezus geloofde dat God zijn Vader was en vertrouwde erop dat bij zijn sterven het laatste oordeel zou aanbreeken. Hij werd echter op een vreselijke manier teleurgesteld. Zijn Vader bleef stil. Jezus moet 'geestelijk en lichamelijk onbeschrijfelijk geleden hebben' (GbM). De alinea over Jezus is in feite een bekrachtiging van wat in de vorige alinea aan de orde was: God of de kracht bekommert zich niet om wat mensen elkaar aandoen.

In de slotalinea komt aan de orde wat Mischa zocht bij de remonstranten. Ze hoopte er deel uit te maken van een groep mensen die geloofde 'dat het mogelijk

is om in de kracht de geest ten goede te vinden en te versterken' (GbM). Jezus was daarin een voorbeeld van 'zachtmoedigheid, barmhartigheid en rechtvaardigheid' (GbM). In de omgang met elkaar stond betrokkenheid voorop. In alles echter moest het mogelijk zijn om vrij te denken. Deze waarden golden als voorwaarde om de hoop op een betere wereld levend te houden.

8.3 De persoonlijke betekenis van ervaringen

8.3.1 Persoonlijke ervaring als basis van een geloofsbelijdenis

Hoewel de drie teksten qua inhoud en vorm nogal van elkaar verschillen, hebben ze gemeen dat ze teruggaan op persoonlijke ervaringen. Mischa werd na een bezoek aan de bibliotheek overvallen door een plotseling inzicht, waarover ze zei: *'God bestaat niet. En als God er wel is, dan staat hij in ieder geval met de rug naar de wereld en naar de mensen'* (interview 16 oktober 2007). In haar belijdenis probeerde ze recht te doen aan die ervaring en tegelijk haar ongelooft in termen van het levensgebied van het geloof opnieuw te duiden.

Deze onmiddellijkheid is ook herkenbaar in Pauls ervaring op de berg, waarop de ommekeer die hij rond zijn veertigste levensjaar meemaakte, teruggaat. Sinds de beklimming van de Monte Cevedale bezag Paul zijn leven en zijn levensopdracht in een ander licht. Hij stelde: *'dat spirituele proces is me pas naderhand duidelijker geworden'* (interview 14 juli 2008). Gaandeweg was hij tot het inzicht gekomen geleid te worden. In zijn belijdenis verwees hij daarnaar met de zin *'een engel die mij de nodige lessen gaf en mij uit het dal leidde'*. Tijdens de interviews zei Paul meermaals: het moet *'een schutsengel zijn geweest die mij heeft behoed'* (interviews van 11 en 14 juli 2008). Hij doelde dan op momenten dat hij werkelijk in levensgevaar verkeerde. Paul liet zich sindsdien op zijn levensweg niet leiden door wat mensen van hem verwachtten, maar door die innerlijke ervaringen. De ervaren leiding was een zetje in de rug uit een andere wereld. *'[Er zijn] twee werelden, dus deze wereld waar je in zit, waar je je werkzaamheden en je verantwoordelijkheden hebt, en die andere wereld waar je altijd op terug kunt grijpen, waar je ook impulsen van krijgt'* (interview 14 juli 2008).

Deze ervaring geleid te worden staat niet op gespannen voet met de door hem zo gekoesterde persoonlijke vrijheid. *'Je wordt geleid, niet tegen je wil in, maar volledig in overeenstemming met je vrije wil. [...] Dat heb je bij verschillende dingen, dat je met je gedachten met iets bezig bent en dat je opeens innerlijk gegrepen wordt. [...] Een innerlijke stilte, en dat je dan ontvankelijk bent, en daarin beleef je eigenlijk ook juist, in die stilte en die ontvankelijkheid, beleef je natuurlijk iets anders, dat je zegt dat is niet helemaal van deze wereld, maar iets wat helemaal in volle vrijheid gebeurt'* (interview 14 juli 2008).

Deze ervaringen hebben een eigen betekenis en staan voor Paul tegenover theologie en leerstellige discussies. *‘Daar heb ik nooit wat in gezien, in die theologie, altijd gekissebis onder mekaar. De ene zegt dit en de ander zegt dat. Tsjongejongejonge, het gaat toch om veel diepere dingen. Het gaat om de eigenlijke innerlijke ervaringen van het hogere. Dat je innerlijk geïnspireerd en aangesproken wordt. [...] Die ervaringen gaan toch ver boven de theologie en dergelijke dingen uit, dan heb je toch rechtstreeks contact’* (interview 14 juli 2008). Daarmee hebben voor Paul ervaringen een directe praktische betekenis. Zij onderhouden voor hem het contact met een andere wereld en geven richting aan zijn handelen.

8.3.2 Ervaringen bemiddelen tussen het lichaam en de taal

Paul en Mischa werden min of meer overvallen door de ervaringen die hun geloof en leven ingrijpend veranderden. Heleen werd niet overvallen door een ervaring, maar besloot op een gegeven moment alleen nog te geloven wat zij zelf ervaren had. Ze sprak over een verschuiving van het hoofd naar het hart. *‘Toen was het meer het weten, nu wil ik het helemaal voelen.’* Ze wilde *‘met hart en ziel’* geloven (interview 8 juli 2008). Toen zij de wens had om lid te worden van de RB ging ze gestructureerd op zoek naar ervaringen die direct het bestaan van God, Jezus en de Heilige Geest bewijzen. Alleen dan wilde ze belijdenis doen.

Daarmee hebben de ervaringen waarnaar Heleen zoekt een andere kwaliteit dan die van Mischa en Paul. Bij hen was het de ervaring die hen op een ander spoor zette. Bij Heleen ging het om het zoeken naar de bevestiging van de wens te geloven. De spontaneïteit van de ervaring ontbreekt bij Heleen niet helemaal, daarvan getuigt de stem die ze hoorde toen ze wakker werd, maar er ligt vooral ook een sterk verlangen naar ervaringen aan ten grondslag. Heleen verwees bij het spreken over de ervaringen naar de betekenis van het focussen. Focussen is een methode waarin persoonlijke ervaringen centraal staan. Heleen maakte kennis met deze methode in het kader van de intervisie toen ze werkte als psychotherapeut. Ze beschreef focussen als *‘een manier om naar binnen te gaan bij jezelf, via je lijf en wat je daar voelt, en daar naar te luisteren.’* Focussen *‘helpt om dingen op te lossen’*, zegt ze, *‘iets waarvan je niet wist hoe je d'r mee om moest gaan ... dan krijg je een richting mee, en het gekke is, dat komt uit jezelf’* (interview 21 juli 2008).

Een focussessie doe je meestal met zijn tweeën: met een supervisor of een vaste focuspartner. Er zijn twee rollen die om beurten worden ingenomen. De een focust, de ander spiegelt. Spiegelen wil zeggen: teruggeven wat de ander aangeeft en door interventies de ander helpen om gefocust te blijven. Degene die focust, begint met het benoemen van een lichamelijke sensatie: een dichtgeknepen keel, spanning in de borst, buikpijn, hoofdpijn. Vervolgens wordt onderzocht hoe de emotie die daarbij hoort, benoemd kan worden. Heleen noemde als voorbeeld

angst. Dan zegt de focuspartner: *‘Misschien is het goed om bij die angst te blijven. Luister eens. Die angst heeft jou iets te zeggen. Of als het je te veel overweldigt, neem er wat meer afstand van’* (interview 21 juli 2008). Het gaat er om de angst niet te onderdrukken of te negeren, maar te luisteren. *‘Ze zeggen, het heeft een boodschap’* (interview 21 juli 2008). Die boodschap wordt duidelijk door de emotie te relateren aan dingen die aan de orde zijn in het dagelijks leven: ergernissen, het gevoel niet goed gereageerd te hebben in een bepaalde situatie of het gevoel tekort te schieten in de omgang met andere mensen.

Dat focussen belangrijk kan zijn voor haar geloofsontwikkeling ontdekte Heleen tijdens een cursus in België. Daar maakte ze kennis met de benadering van de Leuvense psychotherapeut en hoogleraar psychotherapie Mia Leijssen. Die richt zich in haar werk op vragen rond zingeving en spiritualiteit en ziet focussen daarbij als een vruchtbare methode. Met haar boek *Tijd voor de Ziel* (Leijssen 2007) wil ze die benadering voor een breed publiek toegankelijk maken. Zij beschrijft focussen als een proces dat draait om de wisselwerking tussen lichamelijke sensaties en gewaarwordingen enerzijds en talige of symbolische uitdrukkingen anderzijds. In dat reflexieve proces spelen ervaringen een centrale rol. Ze bemiddelen tussen het lichaam en de taal. Door een lichamelijke sensatie te koppelen aan een alledaags probleem ontstaat ruimte voor een persoonlijke ervaring van dat probleem. Deze persoonlijke ervaringen hoeven geen spontaan, overweldigend of ingrijpend karakter te hebben.

Heleen zei hetzelfde. Ze meende zelfs dat dat meestal niet zo is. Vaker gaat het om een ingeving. *‘Een kleiner stapje’* noemde ze die (interview 21 juli 2008). De ervaringen echter tillen deze ingevingen, waar anders misschien gemakkelijk aan voorbij wordt gegaan, naar het niveau van een zelf verworven inzicht. De voortdurende toetsing van de uitdrukkingen aan het lichaam bewaakt het proces van persoonlijke betekenisgeving. Leijssen schrijft: *‘Als je de kern gevonden hebt, geeft je lichaam aan dat het klopt’* (Leijssen 2007: 122-3).

8.3.3 *De betekenis van de taal voor persoonlijke ervaringen*

Het onder woorden brengen van ervaringen speelt een belangrijke rol bij het focussen. Met een talige uitdrukking krijgen persoonlijke ervaringen betekenis. Met Heleens keuze voor een bepaald taalveld krijgen ze bovendien een inbedding in een hermeneutisch kader. Als Heleen haar ervaringen relateert aan het levensgebied van het geloof functioneert dat als een hermeneutisch kader dat een samenhang verleent aan wat ze meemaakt.

Dat haar ervaringen een inbedding krijgen in een religieus kader is de uitkomst van een onwillekeurig proces. Ze zei dat, nadat Johan Goud haar het geloof had voorgespiegeld als een weg, tijdens focussessies het geloof steeds vaker aan bod kwam. De woorden die Heleen koos om te vertellen wat haar bezighield lagen, zo

zei ze zelf, dichtbij de ervaringen. Ze waren ermee gegeven. Dat ze na tot de Geest gebeden te hebben woorden hoorde bij het ontwaken, *'Dit is mijn weg'* (interview 21 juli 2008), lijkt dat te illustreren. Daarbij verzekerde de voortdurende 'toetsing aan haar lichaam' bovendien dat religieuze uitdrukkingen een juiste weergave waren voor wat zij meemaakte.

Na een aanvankelijke aarzeling was ze tijdens het tweede interview bereid uit te leggen wat dit betekent, aan de hand van een concreet probleem waarmee het focussen haar geholpen had. Ze vertelde hoe ze, toen ze naar het schilderij van Jan Mostaert keek, almaar een duivel zag waar ze erg bang voor was. Ze vocht met die voorstelling door in gedachten het gezicht van die duivel weg te krabben. Daardoor veranderde de duivel van kleur: van zwart naar paars, naar gifgroen, naar galgeel, tot er, wat ze noemde *'een onnozele babyface'* tevoorschijnkwam. Het was *'een volwassen man met een kindergezicht, maar nietszeggend'*. Toen dacht ze, *'laat ik nou maar ophouden, ik ben tenminste van die duivel af'* (interview 2 september 2008).

Dat bleek echter niet het geval. Het beeld bleef tijdens sessies met haar vaste focusvriendin steeds terugkomen. Toen besloot ze naar een inloopmiddag in het Focuscentrum te gaan, omdat ze er met haar vriendin niet uitkwam. *'Ik trof het. Die keer was toevallig – ja, dat weet je ook niet, of God daar mee te maken heeft – een inloopmiddag. Dus je weet niet hoeveel mensen er komen. Die dag was er niemand. Ik was de enige. Dus ik zat er met de top van Nederland¹¹ voor mij alleen. Dus ze hebben toen allebei hun reacties gegeven. Toen zeiden ze, "nou, probeer eens, als je zo bang bent om dat te zien, om er afstand van te nemen." Ik zeg, "ja, maar ik kan er helemaal niet naar kijken, ik ben veel te bang". En toen zei die ander, "nou, kijk eens of je iemand in je geest kunt oproepen die kan steunen." En dat probeerde ik. En diegene die ik opgeroepen had, die kwam niet, daar kwam niks. Ik dacht, nou, niks. En opeens voel ik dat Jezus achter me staat. En ik wist het 100 procent zeker, net zo zeker als toen mijn moeder naast me op de bank zat.¹² Toen durfde ik ernaar te kijken. En toen dacht ik van, ja, die kan me helpen om van die duivel af te komen. Ik ben niet zo bang meer. Toen heb ik naar die duivel gekeken en toen zeiden ze van eh, kijk eens of je die afstand wat kunt verkleinen, dat het niet zo groot is, dat je d'r beter mee kunt communiceren. En met Jezus achter me, zal ik maar zeggen, kon ik dat. Die duivel werd steeds kleiner, totdat ie, ja, zo klein als een vingernagel werd.'* Toen was de sessie afgelopen, vertelde Heleen, *'maar dat was ook wel genoeg, ik kon er mee omgaan'* (interview 2 september 2008). Het afsluitende zinnetje van de derde alinea van haar belijdenis: 'Ik vroeg hem of hij bij me wilde blijven', verwijst naar deze ervaring.

11. De top van Nederland op het gebied van focussen.

12. Heleen vertelt tijdens het eerste interview tot twee maal toe van een vergelijkbaar voorval.

De ervaringen waar Heleen naar verwees, boden haar de zekerheid dat Gods Geest, God, en Jezus bestaan. Welke persoonlijke betekenis ze hadden, was echter nog vaag, zei ze. Ze gaf aan dat haar belijdenis een schets was. Het was de basis die ze nodig had om lid te willen worden en een belijdenis te kunnen schrijven. *‘Ik denk dat bij de belijdenis God een schets is geweest voor mij. Zo zie ik het nu. Een vage schets, dat ie er wel zal zijn, maar het moet nog ingevuld worden of ingekleurd. Net zoals je een pentekening hebt of een paar lijnen. Ik denk dat ik nou bezig ben om aspecten die ik tegenkom in te vullen. Maar het moet wel zijn dat ik het echt geloof en echt voel dat het zo is’* (interview 2 september 2008).

8.3.4 Een persoonlijke herinterpretatie

Het invullen, waarover Heleen sprak, was de substantie van Mischa’s persoonlijke belijdenis. De herinnering aan de ervaring die haar van haar geloof deed vallen was nog springlevend. Ze is sindsdien steeds op zoek naar een kader ervoor. De soloreligieuzen waarover Jan Oegema schreef in dagblad *Trouw* speelden daarbij een belangrijke rol.¹³ Mischa past goed in de beschrijving die Gert Peelen geeft in een artikel ter voorbereiding op de studiedag Soloreligiositeit in het redemptoristenklooster in Wittem: ‘Soloreligieuzen zijn geen gelovigen, maar mensen die de traditionele godsdienst hebben achtergelaten en later, op eigen kracht, hun religiositeit in zichzelf hebben herontdekt’ (Peelen 2006). Mischa verwees in haar belijdenis naar dit artikel toen ze sprak over de mens als ‘slechts een zandkorrel in het heeal’ en ‘uiteindelijk altijd alleen’ (.....).

In haar belijdenis zoekt ze naar woorden die enerzijds recht doen aan de oorspronkelijke ervaring en er anderzijds betekenis aan geven binnen het levensgebied van het geloof. Een belangrijk voorbeeld is het woord ‘kracht’. Mischa gebruikte dat woord in de zin van een scheppende kracht of levenskracht. De kracht is de oorsprong en beweging van al wat is. Het hele universum en alles wat er in is, is uit de kracht voortgekomen. Buiten de kracht is er niets. Het is een onpersoonlijke, niet nader te bepalen grootheid van een geheel andere orde.

Het woord kracht is een synoniem voor God. In de eerste versie van de belijdenis stond een aantal maal God waar nu kracht staat. Johan Goud kon daar niet mee leven. *‘Dat je God ook als bron van kwaad ziet. Dat was een brug te ver’*

13. Op 19 maart 2005 verscheen van Jan Oegema in de bijlage Letter & Geest van dagblad *Trouw* het artikel ‘De toekomst der religie is begonnen’ over mensen die niet geloven, maar wel religieus zijn, vooral vanuit literaire interesse. Later verscheen van zijn hand nog het tweeluik ‘Een lied voor zuster Benedicta I en II’ (24 december 2005 en 7 januari 2006) waarin hij reflecteert op de reacties die zijn artikel opriep. Dat waren niet alleen acht lange essays in *Trouw* tussen 15 april 2005 en 14 oktober 2006, reacties in andere bladen en kranten, en een tweetal studiedagen (Bezinningscentrum PKN en Redemptoristenklooster Wittem), maar vooral een groot aantal mensen die zich, net als Mischa herkenden in de beschrijving van de soloreligieus.

(interview 12 november 2007). Voor Goud waren God en de liefde met elkaar verbonden. Ze respecteerde dat, maar zag het zelf anders. Dat hangt samen met haar levensgeschiedenis. Ze was de afgelopen jaren door haar werk voor Amnesty zo vaak met allerlei vreselijke dingen geconfronteerd, dat ze niet meer kon zeggen: 'God is liefde'. *'Ik heb nergens over te klagen, persoonlijk, maar het algemene idee dat God liefde is, nee, nee. Dat is al opgehouden toen ik [van] de Holocaust [hoorde]. Dat was al toen ik zeventien was. Daarna heb ik die twee begrippen nooit meer met elkaar verbonden'* (interview 12 november 2007). Omdat het echter niets afdeed aan wat ze wilde zeggen, veranderde ze 'God' in 'kracht'.

Mischa's belijdenis was het resultaat van reflectie op de ervaring en de vraag die eruit voortkwam: hoe kan rechtvaardigheid de centrale waarde zijn van een gelovige overtuiging waarin voor God geen plaats meer is? In het woord kracht uit haar belijdenis kreeg de God gestalte waartegen haar woede zich richtte: een God die met zijn rug naar de wereld zit en zich van mensen niets aantrekt. Tegenover die God staat de mens die niet onverschillig is. Omdat rechtvaardigheid niet van God zal komen, noch gefundeerd kan worden in God, komt het aan op de mens. Het belangrijkste vermogen van de mens is dan ook: onderscheid maken tussen goed en kwaad. Daarmee is ook de opdracht gegeven om het goede te doen.

De vraag of de mens daar wel toe in staat is, beantwoordde Mischa voorzichtig. *'Alles is een worsteling. Je hebt Popper gelezen?¹⁴ Het gaat allemaal met veel gerommel en voor een deel per ongeluk en voor een deel met opzet. Het is piecemeal engineering, dus met kleine stapjes en met veel vergissingen komt er dan uiteindelijk toch iets, komt er dan toch wel iets uit wat je wat verder brengt. Het is niet zo dat het wat dat betreft absolute dingen zijn'* (interview 12 november 2007). Mischa gelooft echter in een ontwikkeling ten goede en meent die ook te kunnen zien. Aanvankelijk werd de moraal geregeerd door ethocentrisme: uitsluitend denken in het belang van de eigen groep. Jezus heeft een grote rol gespeeld bij het doorbreken daarvan. Hij stelde de vanzelfsprekende grenzen van het Joodse volk ter discussie en droeg zo bij aan de ontwikkeling van de moraal. Het ter discussie stellen van het ethocentrisme is onderdeel van een lange ontwikkeling in het christendom. Mischa noemde de Partij voor de Dieren als een groep die weer een stap verder gaat: zij stellen het antropocentrisme ter discussie.

Voor Mischa heeft de teleurstelling in God langzaamaan plaatsgemaakt voor een geloof in de mens. De mens die onderscheid maakt tussen goed en kwaad, zich verantwoordelijk voelt om rechtvaardigheid gestalte te geven, en de hoop levend houdt op een betere wereld heeft de plaats ingenomen van God. Deze overtuiging is gegroeid op haar verloren geloof. Het is ook geen breuk met dat ongelooft, maar een herinterpretatie in termen van het levensgebied van het ge-

14. Mischa verwijst hier naar Karl R. Popper *The Poverty of Historicism* uit 1957.

loof. Het is een overtuiging, zei ze, die teruggaat op iets *'dat zich aan het rationele onttrekt. Dat is iets heel wezenlijks. Dat zit heel diep. Dat is ook niet goed in woorden onder te brengen. Daar kan ik op een bepaalde manier ook niet bij'* (interview 12 november 2007).

8.4 De verhouding tot de remonstrantse traditie

8.4.1 Een gepersonaliseerde verhouding tot de remonstrantse traditie

Mischa hechtte er sterk aan dat de woorden van haar belijdenis haar eigen woorden waren. *'Ik heb niks hiervan overgeschreven. Dus dit is niet aan een bron ontleend'* (interview 12 november 2007). Bij nadere beschouwing ligt dat iets genuanceerder. Mischa begint haar belijdenis met een aantal stellingen in de vorm 'God is niet ... en niet ...'. Het zijn verwijzingen naar gangbare manieren van spreken over God waar Mischa zich tegen afzet. Ze geeft ermee uiting aan haar agnostische geloof en stelt in het vervolg van haar belijdenis haar persoonlijke opvattingen tegenover die gangbare manier van spreken.

Hetzelfde procédé hanteert Mischa tegenover de remonstrantse traditie. In haar belijdenis verwees ze twee maal naar de remonstrantse belijdenis van 2006. Deze verwijzingen zijn niet instemmend, ze nam er juist afstand van. In de derde alinea stelde ze, tegenover het beeld uit de remonstrantse belijdenis van God als 'ondoorgronde liefde', dat 'deze kracht [...] ook ondoorgronde onverschilligheid en haat' is en 'de geest die van deze kracht uitgaat, bezielt niet alleen tot wat heilzaam is en goed'. In de vierde alinea zei ze: 'Ik weet niet of Jezus ons heilig voorbeeld van wijsheid en moed is en ik ervaar zeker niet dat hij ons "Gods" eeuwige liefde nabij brengt. Integendeel: zijn lot maakt op onbarmhartige wijze duidelijk dat "de kracht die in alles werkt" zich niet bekommert om wat mensen elkaar aandoen en daarbij geen onderscheid maakt tussen de heel speciale persoon Jezus en gewone mensen' (GbM). Hoewel Mischa hiermee inhoudelijk afstand neemt van de tekst van de remonstrantse belijdenis voegt ze zich er tegelijk op paradoxaal wijze mee in de traditie. Ze geeft vooral aan zich te willen verhouden tot de remonstrantse traditie.

Dit kiezen van een eigen verhoudingswijze is een kernwaarde van het persoonlijke geloven naar remonstrants inzicht. Heleen vertelde bijvoorbeeld dat de eerste versie van haar persoonlijke belijdenis een lichte bewerking was van de remonstrantse geloofsbelijdenis van 2006. Goud drong er echter op aan dat ze een echt persoonlijke tekst zou schrijven. Het is een tekst geworden die draait om haar ervaringen met de drie personen van de christelijke drie-eenheid in de volgorde van de remonstrantse geloofsbelijdenis, die begint met Gods Geest en via Jezus bij God uitkomt. Bovendien begint ze de derde alinea met een aanhaling uit

de Remonstrantse Geloofsbelijdenis. ‘Ik geloof in Jezus, een van Gods Geest vervulde mens, het gelaat van God dat ons aanziet en verontrust. Hij had de mensen lief en werd gemarteld en gekruisigd’ (2006: r. 14-5).¹⁵ Heleens verhouding tot de traditie is weliswaar niet kritisch, zoals die van Mischa, maar ze hebben gemeen dat de structuur van het gezamenlijke belijden terugkomt in hun persoonlijke belijdenis.

Paul koos voor een veel vrijere verhouding. Hij verwees naar ‘de geloofsbelijdenis van 2006’ en noemde die een symbool van ‘een echt gelovige en actieve gemeenschap’ (GbP). Inhoudelijk is Pauls belijdenis vooral beïnvloed door de Jehova’s Getuigen en een tweetal aan de theosofie verwante denkwijzen waarmee hij vertrouwd is. De eerste denkwijze is die van de antroposofie.¹⁶ Paul besloot, zo zagen we, tijdens zijn studententijd de docentenopleiding van de Vrije School te volgen. De tweede denkwijze is die van de Vrij-Katholieke Kerk (VKK). Dit kleine wereldwijde kerkgenootschap is in 1916 voortgekomen uit de Oud-Katholieke Kerk en de Theosofische Vereniging. Inmiddels is de band met de theosofie vooral een historische en zijn weinig vrij-katholieken ook lid van de Theosofische Vereniging.

Tijdens een bijeenkomst van het UC¹⁷ vertelde bisschop Baaij dat naar zijn idee in de Vrij-Katholieke Kerk wordt gezocht naar een synthese tussen de weg van Boeddha, die gekenmerkt wordt door wijsheid en mededogen, en de weg van Christus, die gekenmerkt wordt door liefde en barmhartigheid. Hij zag het als twee gelijkwaardige wegen naar hetzelfde doel. Dit is een uiting van de vrij-katholieke overtuiging dat uiteindelijk alle religies teruggaan op één oerreligie.¹⁸ Paul gaf aan zich deels te herkennen in die opvatting, maar gaf toch het primaat aan ‘*het christelijk belijden*’ (interview 14 juli 2008). Hij bezocht diensten van de VKK vooral om de beleving van de liturgie.

Wat de invloed van de Jehova’s Getuigen op Paul is, valt moeilijk vast te stellen. In ieder geval deelde hij met hen, naast een hierboven genoemde manier van

15. Uit de remonstrantse geloofsbelijdenis van 2006: appendix 4.1. Naar deze belijdenis wordt verwezen door alleen het jaartal te noemen en daarna een regelnummer. Hetzelfde geldt voor de remonstrantse geloofsbelijdenis van 1940: appendix 4.1.

16. Rudolf Steiner trad in 1902 toe tot het Theosofisch Genootschap. Hij nam tien jaar, vooral binnen de Duitse afdeling, een vooraanstaande positie in. Hij verschilde van de andere theosofen door een sterkere oriëntatie op de filosofie. Daarvan getuigde zijn boek *Philosophie der Freiheit* (1894), waar Paul in het interview een aantal maal naar verwijst. Zijn breuk met de theosofische beweging kwam voort uit ongenoegen met de exclusieve oriëntatie op de oosterse wijsheidsleraren van de theosofen. Steiner stelde daar een eigen christelijke beschouwing op de ontwikkeling van de mensheid voor in de plaats. De definitieve breuk met het Theosofische Genootschap ontstond toen hij zich met zijn Antroposofisch Genootschap afscheidde (Von Stuckrad 2014: 217-9).

17. Appendix 1

18. Bij gebrek aan betere bronnen is hier het lemma in Wikipedia geraadpleegd: http://nl.wikipedia.org/wiki/Vrij-katholieke_Kerk (geraadpleegd op 2 augustus 2014).

spreken, een zeker crisisbewustzijn. Jehova's Getuigen geloven dat de wereld zich in de eindtijd bevindt. Pauls crisisbewustzijn wordt in de eerste plaats ingegeven door zijn bezorgdheid over milieuvervuiling en klimaatverandering. In de slot-afzetting van zijn belijdenis komt tot uitdrukking dat deze thematiek voor hem een sterk religieuze lading heeft.

Dat Pauls belijdenis blijkt geeft van de invloed van de theosofie en de Jehova's Getuigen is verrassend gezien de verschillen tussen beide bewegingen onderling en ten opzichte van de remonstranten. In het licht van Pauls levensverhaal echter is het minder verwonderlijk. Zijn breuk met de Jehova's Getuigen bijvoorbeeld kwam niet voort uit een geloofsinhoudelijk verschil van inzicht, het ging om de vrijheid. Hij werd liever uit die geloofsgemeenschap gezet dan dat hij zijn persoonlijke vrijheid opgaf. *'Ze stelden mij voor de keus: of ik zou de politiek vaarwel zeggen, of ik zou uit hun gelederen uitgekotst worden. Nou toen heb ik me geen moment bedacht, de vrijheid is me boven alles lief'* (interview 14 juli 2014).

8.4.2 Deel uitmaken van een geloofsgemeenschap

Voor Mischa en Heleen was de geloofsgemeenschap een belangrijk motief om lid te worden. Mischa voelde zich weliswaar verwant met de soloreligieuzen, maar, zei ze, *'solo is wel erg mager'* (interview 12 november 2007). De betekenis van de geloofsgemeenschap was volgens Mischa, dat deze verantwoordelijk is voor het op gang houden van de ontwikkeling ten goede in de onderlinge omgang en het levend houden van de hoop dat een betere wereld mogelijk is.

Voor Heleen gold in grote lijnen hetzelfde. Ze zei: *'Ik voel me gelukkig doordat ik meer contact heb met mensen die op dezelfde golflengte zitten in de kerk. Een soort tweede thuis heb je d'r bij gekregen'* (interview 2 september 2008). De maatschappelijke betekenis van de geloofsgemeenschap betrof echter vooral een verandering die ze bij zichzelf waarnam. Sinds ze lid was geworden van de RB stelde ze zich anders op tegenover mensen die het moeilijk hebben. *'Het bijzondere vind ik dat sinds ik geloof het gemakkelijker is om anderen te helpen. Net of ik het vanzelfsprekend vind. Daarvoor dacht ik van, ja nou, maar ik heb ook dat of dat te doen, terwijl het nu veel makkelijker voorrang krijgt'* (interview 2 september 2008).

Voor Paul ligt dat anders. De persoonlijke betekenis van de geloofsgemeenschap is voor hem de mogelijkheid om te getuigen van de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de kerken. In het verlengde van de geringe betekenis die hij hecht aan de theologie ziet hij ook de verschillen tussen de kerken als van ondergeschikt belang. Het gaat bovenal om de verantwoordelijkheid van de kerken voor de schepping. *'Die kerken, ja kijk eens, ik vind het best dat ze lekker met elkaar kunnen kissebissen, want ik moet altijd denken aan wat de Fransen zeggen: "Au choque des opinions, la vérité jaillit." Laten ze maar eens goed met elkaar kibbelen, misschien worden ze dan ooit wel eens een keertje wijzer. Zo zie ik dat,*

haha. Maar een gemeenschappelijke inzet voor waar het werkelijk in de wereld om gaat, dat bedoel ik. Want ik ken mensen die zeiden: "ja, de eenheid in de kerken kun je toch nooit bereiken". Nee, dat hoeft ook helemaal niet. Als ze maar eensgezind zijn om werkelijk een groots werk aan te pakken, hè. Nou ja, dat probeer ik dan in alle kerken waar ik dan kom' (interview 14 juli 2008).

Paul is in de loop van zijn leven actief geweest in uiteenlopende geloofsgemeenschappen en bewegingen. Hij noemt zich *'een vliegende kraai die overal een graantje meepikt en wat achterlaat'* (interview 14 juli 2008). Dat hij lid is geworden van de remonstranten betekent niet het einde van zijn religieuze nomadisme. Een belangrijke reden om elders naar de kerk te gaan, is dat in de kerkdiensten van de remonstranten weinig te beleven is. Hij bezoekt samen met zijn vrouw de remonstrantse kerkdiensten, maar haast zich soms nog naar de Vrij-Katholieke Kerk om daar het slot van de mis mee te maken.

De persoonlijke betrokkenheid van Paul ligt dus eerder in het verlangen iets achter te laten, dan in de verbondenheid met de geloofsgemeenschap zoals Misha en Heleen die beleven. Paul neemt deel om zijn overtuiging naar voren te brengen in de kerken waar hij komt. Zijn enthousiaste deelname aan een groot aantal kringen heeft daar mee te maken. Zo heeft hij in het UC een keer een avond mogen spreken over zijn visie op het milieu, voorafgaand aan de vertoning van Al Gore's film *An Inconvenient Truth*.

In de bevestigingsdienst – in de RGDH de Pinksterdienst – krijgt de verbondenheid met de geloofsgemeenschap voor alle nieuwe leden een uitdrukking. Ze komen met de kerkenraad de kerk binnen. Ze zijn dan officieel al lid doordat zij in de kerkenraadkamer de beginselverklaring ondertekenden. Die handeling bezegelde hun lidmaatschap van de RB. In de kerkdienst lezen ze na de overdenking hun belijdenis voor en worden daarna bevestigd als lid van de gemeente. Dit voorlezen van de persoonlijke geloofsbelijdenis is een meer recent verschijnsel. Het gebeurt ook niet in iedere remonstrantse gemeente, maar het gebeurt wel steeds vaker.

Door een belijdenis voor te lezen in een dienst verandert hij van karakter. Hij wordt minder een uitdrukking van het persoonlijke geloven en meer een kerkelijke vorm waarin de betekenis van het persoonlijke geloven gestalte krijgt. Vroeger werd de tekst uitsluitend besproken met de predikant. Dat was een besloten setting. In een kerkdienst, die in principe voor iedereen toegankelijk is, wordt het een publiek getuigenis van het persoonlijke geloof. Door de bereidheid die te delen krijgt de persoonlijke geloofsbelijdenis een status naast de gezamenlijke geloofsbelijdenis en de beginselverklaring.